

BERECZKI GÁBOR

Az alaktani elemek kölcsönzésének néhány típusa a Volga-Káma-vidéki area nyelveiben

While in the lexicon the borrowing of full word forms is usual and semantic borrowing and loan translation are rare, in morphology the opposite is true. It is a widely held opinion that the borrowing of morphological formatives proceeds via the abstraction of affixes that recur in lexical borrowings and the attachment of these affixes to native stems. This is evidently an attested type of development. The author of this article discusses cases of morphological borrowing that can only be explained as direct borrowings and not as abstraction of affixes. Pervasive diglossia may also lead to the simple replacement of the morphological elements of one language by those of another.

Az utóbbi száz év folyamán számos monográfia és cikk tárgyalta a szakirodalomban a szóban forgó nyelvi areán belüli lexikális kölcsönzéseket. Budenztól kezdve többen rámutattak egyes alaktani elemek átvételére is, de a dolog természeténél fogva sokkal kisebb mértékben. Mindjárt előljáróban megállapíthatjuk, hogy addig, amíg a lexika területén a lexémák átvétele a jellemző, s sokkal kisebb a tükörfordítások aránya, az alaktani elemek esetében pont fordított a helyzet: az átvétel viszonylag ritka, sokkal gyakoribb egy-egy alaktani morféma funkciójának idegen hatásra végbemenő bővülése, vagy több komponensből álló morféma esetén az idegen nyelvi morféma saját elemekkel való helyettesítése, mondhatnánk tükörfordítása. Az első esetre jó példa a cseremisiz és a votják datívusz fináliszi funkcióval való bővülése, pl. cser. *wütlan kaja*, votj. *vulj potiz* 'vízért megy' (vö. csuv. *šjva kajat' ua.*; *-a* = dat.) (l. Berezcki 1983: 214). A datívusz kauzáliszi-fináliszi funkciója a török nyelvekre jellemző.

A második esetet jól illusztrálja a cseremisiz, a votják és a zürjén beálló igenévképző: cser. *-šaš/-šäš*, votj. *-ono*, zürj. *-ana*. A képző mindhárom nyelvben a befejezetlen melléknévi igenévképző és egy melléknévképző összetétele. A beálló igenévkének ez a típusa a török nyelvekre jellemző (l. Tenišev 1988: 466–467). A felsorolt finnugor példák pontos kópiái a csuv. *-assi/-essi* beálló igenévképzőnek (*-as/-es* = jövő idejű igenévképző; *-i* = melléknévképző; az *-s* geminációja másodlagos) (l. Berezcki 1992: 74).

Figyelmet érdemel, hogy a cseremisiz és a permi nyelvek egyaránt befejezetlen melléknévi igenévképzővel adják vissza a csuvas jövő idejű melléknévi igenévképzőt. Tipikus jelenség, hogy ha a másoló nyelvben hiányzik a mintául

szolgáló nyelvnek pontosan megfelelő alaktani elem, akkor a hozzá legközelebb állóval helyettesítik.

Az alaktan és a mondattan terén található tükörfordítások természetesen nemcsak a Volga–Káma-vidéki area nyelveire jellemzők, G. Tesch (1978: 160–201) az esetek egész sorát hozza fel a különböző európai nyelvekből, köztük a magyarból is.

Szoros és huzamos érintkezés esetén alaktani elemek kölcsönzésére is akadnak példák. Ha egy bizonyos nyelvben olyan kölcsönzések vannak, mint pl. a cser. k. *šalanem* ~ ny. *šälänem* 'szétszóródik' (< csuv. *salan-* ua.) és a k. *šalatem* ~ ny. *šälättem* 'szétszór' (< csuv. *salat-* ua.), ezekből a cseremis nyelvérzék elvonhat egy *-n* visszaható és egy *-t* műveltető igeképzőt (ez utóbbi egybeesik a cseremisben a PU **tt* műveltető igeképző folytatásával). A kölcsönzések közül elvont képző aztán eredeti szavakhoz is járulhat, pl. cser. k. *wijnem* ~ ny. *wijänem* 'kiegyenesedik' (vö. k., ny. *wiem* ua.).

A fentebb ismertetett jelenség alapján szélteben elterjedt az a vélemény, melynek végső forrását nem ismerem, hogy az alaktani elemek kölcsönzésének előfeltétele megfelelő szófajú szavak sorának átvétele, amelyek alapján lehetővé válik a nyelvérzék számára bizonyos morféma elvonatkoztatása.

Ilyen megfontolás alapján utasítja vissza Csúcs Sándor A permi alapszavak rekonstrukciója c. akadémiai doktori értekezésében (Csúcs 2000: 309–310) azt a véleményemet, hogy a permi nyelvek *-sa* határozói igenévképzője a megfelelő bolgár-török képző átvétele (vö. csuv. *-sa/-sε*) (l. Berczki 1992: 72), mondván, hogy legalább egy csuvas *-sa* képzős csuvas igét kellene találni a permi nyelvekben, de ilyen nincs.

Róna-Tas András Chuvash and historical morphology c. példás módszerességgel megírt cikkében a csuv. *-māš/-māš* sorszámnévképző eredetét vizsgálva többek közt ezeket mondja: „According to Galkin (1964), Je. I. Kovedjaeva (1976) and following them according to Adamović (1996) the Chuvash ordinal suffix and thus final *-š* would be of Cheremis origin. This can be excluded, because none of the Cheremis numerals has been ever borrowed by Chuvash.” (Róna-Tas 1999 1: 15).

Tökéletesen egyetértek Róna-Tas elutasító véleményével, csupán a megokolását illetően vagyok más nézetem.

A Volga–Káma-vidék nyelveiben egész sor példát találhatunk olyan alaktani kölcsönzésekre, amelyek nem magyarázhatók a fentebb ismertetett elvonó eljárással. Nagy fokú kétnyelvűség esetén nincs szükség absztrakciós eljárásokra, hiszen a beszélő agyában mindkét nyelv rendszere benne van, s az illető szabadon áttehet nemcsak szavakat, de alaktani elemeket is egyik rendszerből a másikba. Ezt a műveletet nagyban megkönnyíti a mi esetünkben a tárgyalt area finnugor és török nyelveinek nagy tipológiai hasonlósága.

Felsorolok néhány esetet, amelyekben kizárt, hogy a tárgyalt alaktani elem átvételekből történt elvonással lenne magyarázható.

Kezdem a fentebb már említett permi *-sa* határozói igenévképzővel. Mint Csúcs is megállapította, nincsenek olyan kölcsönzött igék, amelyből a permi alapnyelvet beszélők a szóban forgó igenévképzőt elvonhatták volna. (Meg kell jegyezni, hogy nem szokás igéket határozói igenévi alakban kölcsönözni). A véletlen egyezés lehetőségét szerintem ebben az esetben kizárhatjuk. Ha egy képzőmorféma egyetlen hangból áll, könnyebben elképzelhető a véletlen egyezés. Két hang esetén ennek lehetősége 50%-kal csökken. Ha figyelembe vesszük, hogy a votjákban a *-sa* határozói igenévképző megvan a feltételes mód *-sal* (**-sa* + *val*) (vö. Rédei 1988: 387–388) jelében is, ami a török nyelvekben is szélkében elterjedt jelenség (l. Tenišev 1988: 347–356), akkor a véletlen egybeesés lehetősége olyan minimálisra csökken, hogy módszertani szempontból helyesebb nem számolni vele. Nem marad más lehetőség a permi *-sa* morféma magyarázatára, mint a közvetlen bolgár-török átvétel feltevése.

Fentebb említettük, hogy Róna-Tas helyesen utasítja el a csuvas sorszámnévképző cseremisiz származtatását. Fordítva viszont más a helyzet. Budenz (1864: 438), Beke (1915–1917: 474–477), Ravila (1959: 79) csuvas eredetűnek tartják a cseremisiz sorszámnévképzőt, és jómagam is ezen a véleményen vagyok. A cseremisiz nem vett át egyetlen csuvas sorszámnévképzős számnevet sem, amelyből elvonhatta volna a szóban forgó morfémát. A véletlen egyezés mellett ebben az esetben is több nyomós érv szól. A cser. *-mšV* sorszámnévképző hangtani szempontból tökéletesen magyarázható az azonos funkciójú csuv. *-mVš* egy korábbi alakjából (östör. **-mčV* > cser. **-mčV* > **-mšV* > *mšV*). (Az östörök alakot illetően l. Tenišev 1988: 184). Egy cser. **-mšV* fejlődési fok feltételezését támogatják Reguly *kumuso* '3.', *nilemise* '4.' (l. Budenz 1864: 437–438) és Galkin *malmyži koryđmšo* '2.' stb. lejegyzései (l. Galkin 1964: 108). A véletlen egyezést a tárgyalt morféma testessége szinte teljesen kizárja, de további nyomós érv is támogatja az eddigieket. A cseremisizben van a *-mšV* sorszámnévképzőnek egy igen elterjedt *-šV* változata is, pl. k. *kolāšo* ~ ny. *kolāšš* '20.' A török nyelveknek is van a fentebb idézett testesebb sorszámnévképzőjük mellett egy rövidebb, *čV alakú, azonos funkciójú képzőjük, amelynek nyoma van a bolgár-török nyelvemlékekben is, pl. *belči* '5.' (l. Tenišev 1988: 184). Ez a képző a csuvasban *-šə* alakban folytatódik, pl. *tšvattāšə* '4.'

Két képző alaki és funkcionális egyezése nullára csökkenti a véletlen egyezés lehetőségét.

A cseremisiz keleti dialektusban a határozatlan névmásokban az *ala-* partikula fejezi ki a határozatlanságot, pl. *ala-kö* 'valaki', *ala-mo* 'valami', *ala-kuze* 'valahogyan' stb.

A votjában a névmás határozatlanságát kifejező partikula *olo-*, pl. *olo-kin* 'valaki', *olo-mar* 'valami', *olo-kiŋin* 'valahogyan' (l. Bereczki 1983: 217).

Már Beke rámutatott (1911: 272), hogy a cser. *ala-* a tatár határozatlan névmásokban azonos funkciót betöltő *ällä-* partikula átvétele, vö. tat. *ällä-kəm* 'valaki', *ällä-ni* 'valami'.

Természetesen a votj. *olo-* is az említett tatár partikula átvétele.

A nyugati cseremiszi hegyi-erdei nyelvjárásban és a hegyi irodalmi nyelvben az idézett keleti határozatlan névmások megfelelői a következők: *tä-γü* 'valaki', *ta-ma* 'valami', *ta-γäce* 'valahogyan'. Beke (1911: 272) ez utóbbi névmásokat illetően utal a csuv. *ta-kam* 'valaki', *ta-mən* 'valami' párhuzamokra.

A határozatlanságot kifejező *ta-* partikula megvan a mordvinban is, pl. E *ta-koda* 'valahogyan', *ta-koso* 'valahol' (l. Bereczki i. h.).

A cseremiszi, a votják és a mordvin úgy vették át a névmás határozatlanságát kifejező tatár és csuvas partikulát, hogy közben egyetlen névmást sem kölcsönöztek ezekből a nyelvekből.

Hasonló eseteket sorol fel a kisebb balti finn nyelvekből P. Alvre (2002: 38: 161–164). Az említett nyelvek az oroszról vették át a névmás határozatlanságát kifejező partikulákat, pl. karj. *kunneto* 'irgendwohin' (vö. or. *где-то* ua.), de névmáskölcsönzésre itt sincs példa.

A cseremiszi a melléknevek felső fokát elsősorban a k. *en* ~ ny. *in* partikula segítségével fejezi ki. Ez a partikula a mordvinban is megvan, vö. E *eń*, M *in* alakban. Mint nemrég részletesen kifejtettem (2000: 152–153), a cseremiszi és a mordvin egyaránt a csuvasból kölcsönözte a szóban forgó partikulát. A mordvin esetében nem lehet feltenni, hogy kölcsönözött melléknevek közvetítésével került volna át a csuvasból a felsőfokot kifejező partikula, mivel a mordvinban nincsenek csuvas eredetű melléknevek (csupán egy főnévnek van melléknévi használata is).

A felsorolt példák meggyőzően bizonyítják, hogy alaktani elemek kölcsönzése lehetséges közvetlenül, nem szükséges feltétlenül, hogy átvételekből vonatkoztatásuk el őket. Ezt erősítik meg azok az esetek is, mikor nagyfokú kétnyelvűség esetén az egyik nyelv képző-, ill. ragmorfémáit a másikéira cserélik. Majtinskaja (1979: 186) N. I. Isanbaev szóbeli közlésére hivatkozva írja, hogy a baskíriai cseremiszeknél van olyan erősen eltarárosodott nyelvjárásváltozat, amelyben a fentebb tárgyalt cseremiszi *-mšV* sorszámnévképzőt a megfelelő tatár *-әнчә/-әнчә* képzőre cserélték, pl. *wizәнче* '5'.

Ugyancsak Isanbaev szerint (1978: 176) a baskíriai belebeji cseremiszek a genitívusz helyett a *-nəke/-nəko* ragot használják, pl. *türlö wernəke žəlməže pötän* 'különböző hely[ek] nyelve[i] különböző[k]'. A cser. *-nəke* a tat. *-nəka/-nəka* birtokjel kölcsönvétele, melyet a belebeji cseremiszekkel szomszédos tatár nyelvjárásban genitívuszként is használnak.

Bibliográfia

- Alvre, Paul (2002), Russische Lehnelemente in Indefinitpronomen und -adverbien der ostseefinnischen Sprachen. LU 38: 161–164.
- Beke Ödön (1911), Cseremisiz nyelvten. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beke Ödön (1915–1917), A cseremisiz sorszámnévképzőről. NyK 44: 474–477.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1992), Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Bakró-Nagy Marianne – Riese, Thimothy (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest.
- Bereczki Gábor (2000), A cseremisiz melléknév török kapcsolatai. NyK 97: 150–154.
- Budenz József (1864), Cseremisiz tanulmányok. NyK 3: 397–470.
- Csúcs Sándor (2000), A permi alapnyelv rekonstrukciója. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Kézirat.
- Galkin I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка. I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1978), Влияние татарского языка на падежную систему восточномарийских говоров. SFU 14: 172–177.
- Majtinskaja, K. M. [Майтинская, К. М.] (1979), Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Наука, Москва.
- Ravila, Paavo (1959), Suomalais-ugrilaisten kielten ordinaalit. In: Verba docent. Juhla-kirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 6. 10. 1959. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rédei, Károly (1988), Die Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Róna-Tas, András (1999), Chuvash and historical morphology. AOH 52: 1–15.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Е. Р.] (ред.) (1988), Сравительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- Tesch, Gerd (1978), Linguale Interferenz. TBL Verlag Gunter Narr, Tübingen